

De Zwarte Dood

Arie A. Manten
Oud Aa 37, 3621 LA Breukelen

In 1348 had de pas kort tevoren Heer van Ruwiel geworden Amelis II van Mijnden het lef om aan het hoofd van Hollandse troepen de strijd aan te binden met een leger van de bisschop van Utrecht. Pas in 1352 werd uit vergelding het slot Ruwiel belegerd en verwoest.¹ Waarom, zo vroegen enkele lezers, duurde het een aantal jaren voordat de bisschop van Utrecht deze vergeldingsactie ondernam?

Het antwoord is dat zich kort na de krijgshandelingen in 1348 een ingrijpende gebeurtenis voordeed die een paar jaren lang het maatschappelijke leven zeer ernstig verstoorde. Heel wat zaken werden daardoor tijdelijk op de achtergrond gedrongen.

De periode van najaar 1348 tot 1350 was in onze streken de tijd van de Zwarte Dood. Deze naam stond voor een explosieve uitbarsting van een voor Europa nieuwe, erg besmettelijke ziekte die wij uit het vervolg van de geschiedenis beter kennen als de pest.

Het bleef niet bij deze eerste golf van de voor veel mensen fatale pestziekte. Gedurende meer dan drie eeuwen na deze beruchte epidemie brak de pest hier nog min of meer regelmatig uit.

Aard van de ziekte en overbrenging van de besmetting

Over de verwekker van de pest is lang onduidelijkheid blijven bestaan, totdat in 1894 de Zwitserse (later tot Fransman genaturaliseerde) onderzoeker A.E.J. Yersin ontdekte dat daarvoor een bacil verantwoordelijk is die sindsdien bekend staat onder de wetenschappelijke naam *Yersinia pestis* of *Pasteurella pestis*. Die pestbacil veroorzaakt een uiterst besmettelijke ziekte, waarvan twee hoofdvormen worden onderscheiden: de longpest en de builenpest. Er bestaat algemene overeenstemming dat de pestepidemieën van de 14de tot de 17de eeuw vooral builenpest betroffen.

De Zwarte Dood uitte zich door zwarte zweren aan armen, benen en gezicht en opgezette klieren in de oksels en liezen: de patienten ijlden, werden gekweld door dorst en hitte, en hadden last van braken, krampen, diarree, neusbloedingen en bloedspuwingen. Het einde kwam meestal door de zeer hoge koorts of een onvermijdelijke bloedvergiftiging.

De pestbacil parasiteert in het bijzonder op knaagdieren die als infectiehaard voor andere dieren en mensen kunnen optreden. Het overbrengen gebeurt door vloaien. Vooral de zwarte rat en de rattenvlo zijn in dit verband berucht geworden. De rat is sinds prehistorische tijden een onafscheidelijke metgezel van de mens, die in zijn vaste woon- en verblijfplaatsen steeds weer ideale leefomstandigheden voor de rat schiep; de mens zorgt immers voor voedsel en goede plekken waar ratten kunnen nestelen en verjaagt hun natuurlijke vijanden.

Als de ziekte eenmaal heerst kan ook de mensenvlo de pest overbrengen, waardoor tevens besmetting van mens op mens mogelijk was. Omdat in vroeger eeuwen de hygiënische omstandigheden vaak niet al te best waren zal die vorm van bacillen-overdracht ook een rol meegespeeld hebben.

Niet alles wat in oude documenten pest wordt genoemd was dat ook werkelijk. De beperkte medische kennis leidde er toe dat ook wel andere besmettelijke ziekten als pest werden aangeduid. Vooral als er in een bepaald jaar maar uit één of twee plaatsen pest werd gemeld is er reden tot twijfel.²

Veel van het voorafgaande, wat ons helpt de geschiedenis beter te begrijpen, wisten de mensen eeuwenlang nog niet. Door tijdgenoten werd het optreden van de pest gewoonlijk toegeschreven aan een ingrijpen van God, die de mensheid wilde straffen voor begane zonden. Men zag de pest als "den Alderrechtveerdichsten toorn van den Alderhooghsten Godt" vanwege "de schandelijke en stinkende dampen die uit de moerassen en vuile poelen van onze zonden na boven opgeklommen zijn".³ Toch werd vaak al wel ingezien dat de ziekte overdraagbaar was, al liepen de meningen over dat precies in zijn werk ging sterk uiteen.⁴

Snelle uitbreiding van de Zwarte Dood

In Mongolië lijdten de steppe-marmotten al zeer veel eeuwen lang van tijd tot tijd onder een epidemie van builenpest. Rond 1320 breidde de befaamde Mongoolse leider Djengis Chan zijn rijk naar het westen uit, tot diep in Rusland. Door steppe-marmotten besmet geraakte Mongoolse soldaten brachten vermoedelijk de gevreesde builenpest mee in deze richting.⁵

In de jaren 1330 heerste de pest in grote delen van Azië. De omstandigheden bevorderden de uitbreiding van een epidemische ziekte. Een reeks van droge jaren en aardbevingen in 1330 tot 1333 en hevige overstromingen in 1334 hadden daar zware hongersnood tot gevolg.⁶ Onder zulke omstandigheden is de concurrentie tussen mens en rat intensiever en komen ze vaker op elkaars pad. De verdere gevolgen bleven dus niet uit.

In de periode 1330 - 1346 deed de pest zich in de door Djengis Chan veroverde gebieden regelmatig gelden. Aan het eind van die periode kwam de ziekte op twee manieren vanuit Rusland ook verder naar het westen. De ene route was een natuurlijke, en liep over land via geïnfecteerde dieren en mensen. De andere route liep grotendeels over zee, via handelsschepen naar Italië en Zuid-Frankrijk, en daarna over land of zee naar noordwest-Europa.⁶

Eind 1347 deed de Zwarte Dood zich gelden in Constantinopel, Alexandrië en Genua. In het voorjaar van 1348 werd Noord-Italië geteisterd, terwijl de epidemie in januari 1348 ook reeds in Marseille optrad. Laat in het voorjaar van 1348 werd Parijs al bereikt.⁷ Via Picardië breidde de ziekte zich vervolgens uit naar de Lage Landen. Nog voor de zomer van 1348 ten einde was trad de pest ook op in Breukelen en omgeving.

Grote aantallen slachtoffers

De pest gold in veel gebieden meer als een stadsziekte dan als een ziekte van het platteland. In Frankrijk hadden de doktoren de mensen bij het naderen van de Zwarte Dood aangeraden naar het platteland te vluchten. Maar in onze streken bracht dat geen uitkomst. In de agrarische gebieden in het westen van de Noordelijke Nederlanden stierf 30 - 35% van de bevolking.⁸ Hier was het onderscheid tussen stad en platteland geringer. De afstand tot de omringende steden was niet bijzonder groot, het scheepvaartverkeer betrekkelijk frequent en de hygiënische toestand in de dorpen niet veel beter dan die in de steden. Ook was er bij het uitbreken van de pest een spontane uittocht van stadsbewoners naar het platteland, waaronder zich al besmette personen bevonden kunnen hebben.

De Zwarte Dood maakte ook geen onderscheid naar stand. De sterftepercentages waren onder de geestelijkheid en het patriciaat even hoog als onder de boerenbevolking. De geestelijke verzorging moest het in deze rampzalige tijd vaak laten afweten.

Duitsland werd langs twee wegen geïnfecteerd: vanuit Italië over de Alpen en vanuit de Nederlanden en Frankrijk over de Rijn.⁹ In Duitsland leidde de epidemie tot een tweetal opvallende reacties met een religieuze achtergrond: flagellisme (zelf-geseling) en pogroms tegen de joden. Het flagellisme kreeg vooral in het Rijnland een forse omvang en drong van daaruit ook door naar het westen, in onze richting.¹⁰

De zelfkastijding door geseling begon als vorm van ascese in de 11de eeuw toegepast te worden in de milieus der Italiaanse kluizenaars. Flagellanten traden voor het eerst in het openbaar op te Perugia in 1260. De beweging verbreidde zich daarna snel over Italië, Zuid-Duitsland, Bohemen en Polen, maar was in het begin van de 14de eeuw vrijwel verdwenen. Toen zo'n kleine halve eeuw later de pest Europa teisterde laaide het flagellisme weer op. Dit keer op een veel grotere schaal dan tevoren.

Processies van geselaars

De flagellanten of geselaars trokken rond in groepen van meestal tussen de 50 en 100 personen (maar soms wel tot 300 mensen), twee aan twee lopend in een lange, slangvormige processie. De mannen liepen vooraan, de vrouwen achterin de rij. Tijdens het lopen werden psalmen en andere geestelijke liederen gezongen. De deelnemers droegen lange witte pijen waarop zowel vóór als achter een groot kruis was aangebracht. Daarom sprak men ook wel van kruisbroeders. Elke deelnemer zwoer gehoorzaamheid aan de groepsleider voor de hele duur van de processie, gewoonlijk $33\frac{1}{3}$ dag als symbool van het aantal jaren dat Jezus Christus op aarde had doorgebracht. Gedurende de rondtocht namen ze geen bad (alleen éénmaal per dag handen wassen was toegestaan), schoren ze zich niet en wisselden ze niet van kleren. Met elkaar praten was zonder toestemming van de groepsleider niet geoorloofd.¹¹

Als een groep flagellanten in een dorp kwam gingen ze naar de dorpskerk. Daar vormden ze een kring. De mannen trokken hun bovenkleed uit en deden een losse lendendoek aan, die van hun middel tot op hun voeten hing maar het bovenlijf bloot liet. Vervolgens begonnen ze aan een standaardritueel, waarbij in de kring werd rondgelopen. Onder het lopen werden geestelijke liederen gezongen en geselden de boetelingen zichzelf van tijd tot tijd. In de regel stond de leider van de groep met twee helpers in het midden van de kring naar het gebeuren te kijken om te voorkomen dat de inspanningen van de deelnemers verslapten. Drie keer tijdens het ritueel lieten ze zich als door de bliksem getroffen voorover plat op de grond vallen, waarna ze wenend bleven liggen totdat de leider bij iedereen langs gekomen was, luid tot God biddend om vergiffenis voor alle zondaars. Daarna werd de geseling hervat, soms tot bloedens toe. Per dag werd het hele ritueel ten minste twee keer afgewerkt.

Als een processie van geselaars een dorp aanded kwamen de dorpe-

lingen massaal naar hen kijken. Ze gaven de deelnemers aan de processie ook kaarsen om die tijdens de rondgang te branden. Het werd als een eer gezien wanneer een processie hun dorp bezocht. De kerkklokken werden geluid. De toeschouwers huilden hardop, schreeuwden of trokken zich zelf de haren uit. De geselaars werden als martelaren beschouwd die zich inzetten voor het heil van de gemeenschap.¹²

Steeds meer mensen, vooral onder de geselbroeders, begonnen na verloop van enige tijd te geloven dat de Zwarte Dood het eind van het Duizendjarige Rijk uit het Bijbelboek Openbaring inleidde en Christus spoedig naar de aarde zou terugkeren. Mede daardoor nam het flagellisme op den duur fanatieke vormen aan en begon het vergezeld te gaan van anarchie. De kerkelijke en wereldlijke overheden probeerden het flagellisme aanvankelijk vergeefs in te dammen. Tot in het eind van de 14de eeuw bleef het optreden. Op het concilie van Konstanz (1417) werden de geselaarstochten veroordeeld. In Duitsland bleven ze ook daarna nog wel voorkomen.

Latere pestepidemieën

De verschrikkelijke epidemie die als de Zwarte Dood de geschiedenis inging werd door andere gevolgd. Over pest in de 15de eeuw is uit onze streken niet zo veel bekend, maar in de 16de en 17de eeuw hebben verscheidene epidemieën hard toegeslagen.

In 1558 kwam de pest volgens gedocumenteerde bronnen voor in Amsterdam, Woerden en ten minste zes andere grote plaatsen.¹³ Over de gezondheidstoestand in Breukelen en directe omgeving in dat jaar heb ik geen concrete gegevens gevonden, maar het lijkt aannemelijk dat de epidemie een breed regionaal karakter had en dus ook hier optrad.

Dat gold nog meer in 1574. Sterfte door de pest in dat jaar is bekend in Amsterdam, Woerden, Oudewater en minimaal acht andere plaatsen.¹³ Op 30 oktober 1575 vertelde iemand die van Vianen naar Amsterdam was gereisd bij aankomst aan een Amsterdamse geestelijke dat hij onderweg veel korenvelden had gezien die woest en onbewerkt waren blijven liggen vanwege de grote sterfte onder de boerenbevolking door de pest.¹⁴

Heel droevig was het zo'n 30 jaar later gesteld, in de periode 1603 - 1605. Pest werd toen onder meer gerapporteerd uit Amsterdam, Loosdrecht, Woerden, Gorkum, Gouda, Leiden en alleen al in Holland nog zeker zo'n 22 andere plaatsen.¹³

Ook 1624 en 1625 waren pestjaren. In de stad Utrecht was in juli en augustus 1624 het sterftcijfer vier tot vijf maal hoger dan normaal.¹⁵ In Amsterdam, Leiden en Delft stierf omstreeks 20% van de inwoners.¹⁶ Met betrekking tot Breukelen heb ik geen aanwijzingen voor een verhoogde sterfte kunnen vinden.

Ongeveer 30 jaar na de grote epidemie in het begin van de 17de eeuw deed er zich nog zo een voor, die in 1634 begon, in de volgende twee jaren een grote uitbreiding liet zien en in 1637 geleidelijk weer afnam. Deze epidemie van 1635 - 1636 geldt als een van de ergste uit de Nederlandse geschiedenis.¹⁷ Sterfte door de pest werd toen gemeld uit minstens 20 Hollandse plaatsen;¹³ een overzicht uit het gewest Utrecht is me niet bekend, wel dat ook daar de ziekte zich toen deed gelden, evenals in Gelderland en andere Nederlandse gewesten.¹⁷ In Leiden overleed rond 30% van de inwoners ten gevolge van de pest.¹⁶ Ook in Breukelen waren er duidelijk meer overlijdensgevallen dan in de jaren ervoor en erna;¹⁸ een verband met het optreden van pest in Breukelen is uit de documenten niet onweerlegbaar aan te tonen, maar niettemin waarschijnlijk.

De jaren 1652 - 1657 waren geen van alle pestvrij. In 1663 begon het weer, om vooral in 1664 - 1666 opnieuw een grote uitbreiding te krijgen, ook in onze nabijheid (opmerkelijk genoeg weer zo'n 30 jaar na de vorige echt grote epidemie). In 1663 - 1665 lag ook in Breukelen het sterftcijfer duidelijk boven het gemiddelde van het decennium 1661 - 1670.¹⁹

De epidemie uit het midden van de jaren 1660 wordt algemeen beschouwd als de laatste pestepidemie die de Republiek der Verenigde Nederlanden teisterde.²⁰

Op tijdgenoten van de pestepidemieën en de generaties die na hen kwamen heeft de pestziekte een onuitwisbare indruk gemaakt. Er zijn heel wat woorden en uitdrukkingen in onze taal ingeburgerd waarin "pest" voorkomt en allemaal hebben ze een ongunstige inhoud. Denk aan "pestvent", "stinken als de pest" of "de pest in hebben".

Noten

- 1 A.A. Mantel, 1991. Het geslacht Van Mijnden en kasteel Ruwiel. 1. 1319 - 1352. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 6, nr. 1, blz. 4 - 14, in het bijzonder blz. 10 - 12.
- 2 L. Noordegraaf en G. Valk, 1988. De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de Late Middeleeuwen. Octavo, Bergen (NH), 285 blz., in het bijzonder blz. 19 - 30.
- 3 Aldus de Utrechtse "Medicynen Doctor en Professor inde Hooge School" Isbrand van Diemerbroek, 1636, geciteerd naar een in 1711 door Jacob du Buisson bij de uitgever Nicolaas ten Hoorn te Amsterdam gepubliceerde vertaling uit het Latijn in het Nederlands van diens werk: Traktaat vande Peste. In het welk deze zeer gevaarlijke Ziekte met reden en eigen Ervinding bevestigt, en naaktelijk vertoont word, deel I, blz. 11 - 17.
- 4 Noordegraaf en Valk, 1988, blz. 34.
- 5 T. Severin, 1992. In Search of Genghis Khan. Century Hutchinson, Londen, 275 blz.
- 6 R.S. Gottfried, 1983 (geraadpleegd in de ongewijzigde paperback herdruk uit 1986). The Black Death. Natural and Human Disaster in Medieval Europe. MacMillan, Londen, 203 blz., in het bijzonder blz. 35.
- 7 Gottfried, 1983, blz. 37 (Constantinopel), 38 (Alexandrië), 43 (Genua), 46 (Noord-Italië), 49 (Marseille), 55 (Parijs).
- 8 Gottfried, 1983, blz. 56 - 57.
- 9 Gottfried, 1983, blz. 68.
- 10 Gottfried, 1983, blz. 69.
- 11 Gottfried, 1983, blz. 70.
- 12 Gottfried, 1983, blz. 70 - 71.
- 13 Noordegraaf en Valk, 1988, Bijlage 1 (blz. 225 - 230).
- 14 Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius), Prior van Stein, Amsterdam 1572 - 1578 en Montfoort 1578 - 1579. Gedrukte versie in 1959 verzorgd door I.H. van Eeghen (Red.), Groningen, blz. 537.
- 15 A.J. van der Weyde, 1919. Bijdrage tot de geschiedenis der pest te Utrecht. Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde, jaargang 71, blz. 3119 - 3139, in het bijzonder blz. 3132.
- 16 Noordegraaf en Valk, 1988, blz. 54, 55.
- 17 M. Gijswijt-Hofstra (Red.), 1991. Geloven is Genezen. Bijdragen tot de sociaal-culturele geschiedenis van de geneeskunst in Nederland. P.J. Meertens Instituut, Amsterdam, 106 blz. Ook verschenen als Volkskundig Bulletin, jaargang 17, nr. 2.
- 18 Bij een steekproef in de leenregisters van Nijenrode bleken 7 van de 10 daar geregistreerde sterfgevallen uit het decennium 1631 - 1640 te vallen in de jaren 1635 - 1637, met een piek in 1637 (Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2042. Repertorium op de leenregisters van Nijenrode over ca. 1523 - 1677, fol. 12, 13, 27, 29, 39, 51, 58, 64; Rijksarchief te Utrecht). In de interpretatie van deze steekproef is uitgegaan van een vertraging in de registratie met 4 maanden; in de praktijk kan die nog wel langer zijn geweest want er zijn uit andere decennia verschillende gevallen bekend waarin de gevolgen van een overlijden pas na een of twee jaar in de leenregistratie werden verwerkt. Als dat in 1635 - 1637 ook voorkwam zou de overlijdenspiek in 1636 komen te liggen.
- 19 Gebaseerd op sterfgevallen gemeld in: Rechterlijke Archieven, inv. nr. 2042. Repertorium op de leenregisters van Nijenrode over ca. 1523 - 1677, fol. 3, 4, 6, 7, 12, 20, 21, 23, 24.1, 26, 31, 39, 44, 46, 54, 66. Ook in dit geval is gerekend met een administratieve vertraging op Nijenrode van 4 maanden.
- 20 Noordegraaf en Valk, 1988, blz. 23, 30.